Драма у 4-х діях і 5-ти одмінах

ЛИЦЕДІЇ:

Йосип Степанович Бичок, багатий чоловік, літ 65.
Мартин Хандоля, багатий селянин, літ 48
Стеха, стара баба.
Олена, її дочка.
Андрій Кугут, чоловік Олени.
Христя, дівчина, подруга Олени.
Іван Павлович, заїжджий міщанин.
Юдко, шинкар.
Зборщик.
Кіндрат, хлопець, наймит Бичків.
1-й, 2-й, 3-й чоловіки.
1-а, 2-а молодиці.
Дівчина, літ восьми.
Двоє малих дітей.
Парубки, дівчата й селяни.

Діється у Херсонщині.

ДІЯ ПЕРША

Вулиця на селі. Управоруч домок з дерев'яним дахом і гайком, поліворуч шинок з табличкою: "Роспивочно і на винос". Далі хати, токи, клуні, огороди, садки, криниці з журавлями, ледве мріють вітряки.

ЯВА 1

Бичок і Мартин стоять біля Ганку.
Мартин (під чаркою надто). Йосип Степанович, слухайте сюди: я ж кажу, не дає Юдко Мартинові набір, не дає. Не треба! Мартин питиме на

готові... Ого-го, поздоров боже Йосипа Степановича, то й гроші повсякчас знайдуться,— чи так?
Бичок. А хто ж, государю мій, окрім мене, усіх вас рятує і визволя з усякої оказії?
Мартин. Ви, спасибі вам! І багато людей повік вам будуть дякувати за вашу прихильність... Хоч деякі люди й кажуть: "Не вір, мовляв, Йосипові, бо він тебе втопе!.."
Бичок (сміючись). Які ж то люди?
Мартин. Та хіба їх кожного згадаєш? Вже коли я вам кажу, що говорють, так воно так і є!
Бичок. Не люди то, а недолюдки! Бач, вже їм життя моє по-божому та моє чесне імення завадило гірш болячки, через те й пащекують; ото, государю мій, заздрість ними орудує і примушує їх лихословити на кожного чесного чоловіка... (Зітхає). Я ж кажу, що інший би чоловік, учувши про себе таку лиху славу, сказав би: "Не варт після цього робити добре людям, хай їм враг!.." Ось що інший сказав би. А я цього ніколи не скажу: я ніколи не зверну з того шляху, на який напутив мене сам господь і яким належить іти кожному християнинові й богобоязному чоловікові, я ніколи не перестану помагати кожному бідоласі, як і допервa допомагав, і кожного визволятиму з оказії й навчатиму усьому якнайкраще!.. (Підійми очі до неба).
Мартин (зітхає). Спасенна ви душа!
Бичок. Нехай мене замість дяки кленуть, нехай навіть плюють мені межи очі, а я з свого шляху не зверну!..
Мартин. Спасенна, спасенна ви душа! Ну й голова ж у вас, недаром вже, мабуть, і старшина про вас каже: "У тій голові,— каже,— розуму, мов два клало, а третій топтав!" Слухайте сюди, що я вам скажу: нехай, що хочуть, базікають, а я плюю на те пащекування, і ніхто мені не заб'є баки!.. І ви плюйте на них!
Бичок. Не плюну, государю мій! Бо я християнин і пам'ятаю, повсякчас пам'ятаю, що господь милосердний усіх нас буде судити: праведним він уготує царствіє небесне, а неправедних осудить і покарає!..
Мартин. Кажуть, він тебе й горілку навчив пити... Це й знов брехня! Я сам навчився... Хоч я перш і не пив, так що ж? Не пив, бо не знав, який у горілці смак,— а правда?

Бичок. Правда, государю мій! Горілка — ласий напиток, а окром того, вона звеселяє дух і надає одваги чоловікові і смілості...
Мартин. О, ще й як надає! Та я як нап'юсь, тоді бери у мене все, бери, що хоч, усе продам без торгу... Навіть і самого себе продам! Прощайте, куме!..
Бичок. Пам'ятай же, государю мій, що тепер ти винен мені вже півтораста без двох...
Мартин. Як півтораста? Ого-го! Е, ні, стривайте, я зараз перелічу. Після різдва я взяв у вас сорок? Так, сорок! Після літнього Миколи ще сорок? Ще сорок! Тепера знов тринадцять?.. Та й годі ж? (Бормоче). Тринадцять, сорок, та ще сорок, та ще й тринадцять...
Бичок. Ну, та приклади ще процент, государю мій!
Мартин. Процент? Он що! Хіба як процент прикладеш, ну, то воно ніби й так виходить... Ой ні, не так! Але й процентик напух: півтораста без двох? Дерете ви, вибачайте у цім слові, як з рідного батька!
Бичок. Дивно мені слухати такі речі, та ще й від кого? Здається мені, що ти й не дурень на світі,— та й усе село має тебе за чоловіка з неабияким розумом?.. Розсуди ж, будь ласка, що процент на гроші усе єдино, що приплід або ж урожай!..
Мартин. Та воно правда, але ж... З одного б то боку показує ніби й так, а з другого — інше обличчя!.. Бачте, у грошах не бува ні падіжу, ні неврожаю, а усе тілько приплід! Недаром співається про грошовитого, що каже: "Не потіє, не хворіє, карбованці ліче та всім дулі тиче!.."
Бичок. Дулі тиче? Так то воно збоку здається! А мало моїх грошей пропада на людях; мало я їх роздав на вічне оддання?.. Правда, що у мене таке вже чудне серце, що як тілько уздрю убогого, то навіть готов і сорочку з себе здійняти та йому віддати... Оця ж то позика на вічне оддання і є той падіж та неврожай!
Мартин. Та й я ж кажу, що воно трохи ніби й на правду скидається, але ж...
Бичок. Ну, ти вже почав щось таке плескати, що й купи не держиться!..
Мартин. А які-бо ви палкі, вже й розгнівались?.. Гей, кумцю, кумцю!..
Бичок. Ну, лічи вже, лічи швидше, скілько ти мені винен, бо мені ніколи!
Мартин. Не пеклуйтеся, ця вже турбація не вашої парахвії, от що! Ви собі думаєте: "Кум мій тепер п'яний, а до того ще й дурний, аж

крутиться, то й не по-трапе тепер полічити?" Оввa! (Цмокає губами). Невелика сума, лічили ми і не такі копитали! (Бормоче). Сорок та ще сорок!.. (Б'є себе по лобові). Ось тут у мене ціла книга! А ще й до того, дякуючи вам, трохи й грамотний, хоч мало дрюкований!.. Е, куме, не знаєте ви цієї голови, вона у мене над усі книжки у світі!.. (Знов бормоче). Сорок, та ще сорок, та ще й тринадцять? (Дивиться угору і довго шепотить губами). Так, до копійки, до денежки так!.. (Помовчав). А скільки ж так?

Бичок. Півтораста без двох!

Мартин. Так, і в мене якраз так виходить: півтораста без двох! Заплатимо! Ого-го, Мартина ще й у три тисячі не вбереш!.. Слава господеві, є волики, є й коров'ята, й овечата, і хліба мало не повен тік!.. О, та й допечу я бісовому Юдкові! Вже не дає набір, ач! Не даєш, матері твоїй з хвостом? Осьдечки гроші, питиму на готові! А скажіть, кумцю любезний, чи то вже ваші штуки?..

Бичок. Які ще там штуки?

Мартин. Що Юдко не давав мені набір?

Бичок (ховаючи очі). Бозна-що ви вигадуєте!.. Слухай, куме, як пак там по батюшці тебе величати, все забуваю!

Мартин (зітхнув). Забуваєте?.. Гм... дивно! Не величайте мене ніяк, то краще буде! Ой, бачу я, що вже вам Мартин обрид та остогид! Плювать мені за це на вас, ось що! Проп'ю оці гроші, і шабаш! Амінь!.. Бігатимете знов за Мартином, як чорт за грішною душею!

Бичок (ласкаво). Що це на вас, куме, сьогодні напало?

Мартин (обертається). Не говоріть до мене ані же, ані слова!..

Бичок. Слухайте, куме Радивоновичу, государю мій...

Мартин. Ну?

Бичок. Візьміть, будь ласка, ще два карбованцю, та й нехай вже полові воли будуть моїми. Беріть, добру ціну даю.

Мартин. Вас ще ніхто сьогодні не лаяв у вічі, ніхто? Отже, як не побоюсь бога, хоч ви мені й кум, то вилаю! Щоб я полових продав за півтораста? Та ви знаєте, які то воли: зо дна моря винесуть, хоч на яку хоч гору вибичують!.. (Іде до шинку). Гей, збирайсь, голота, Мартин гуляє!.. (Співа).

Дай горілки мені, Юдко,
Ти, музико, заграй хутко,
Я ж музиці поклонюся,
Бо вже далі не попхнуся!..

Гей, Юдко, станови відро горілки, станови два заразом, матері твоїй з хвостом!.. Ого-го, у Мартина ще буде на що пити, ще буде та й буде!.. (Пішов у шинок).
Бичок (гука). Гей, хлопче, Кіндрате, чи ти на подвір'ї?

ЯВА 2

Кіндрат і Бичок.
Бичок. Чого ти так лізеш, неначе три дні не їв? Піди зараз на село та й клич мерщій до шинку Панаса Горбатого та Свирида Куцого: скажи їм, що Мартин Гуля і їх запрошує, чуєш? А я дам тобі за це бублика.
Кіндрат. Еге, і учора казали "дам бублика!", і позавчора.
Бичок (один). Та й не дав? От горенько, забув!.. Ну, вже сьогодні дам аж два! Одначе Мартин почина ніби до розуму доходити, хтось-то вже його навча проти мене!.. Треба буде щось інше удіяти, щоб часом він не випорснув з моїх рук. А полові воли добрі, заплющивши очі, двісті дадуть… Хіба накинути ще з п'ять рублів? Мабуть, прийдеться-таки накинути, щоб інший хтось не покористувався…

ЯВА 3

Стеха і Бичок.
Стеха (ідучи вулицею, голосить). Ох, матінко, цінують, цінують! Одна одним корівка зостанеться!.. Чим же я содержуватиму дітвору дрібненьку?
Бичок. Государине моя, чого це ти так голосиш? Що там за притичина трапилася?
Стеха. Ох, горенько ж та лишко тяжкеє! Теличку, та ще й первісточку, цінують!.. На весну сподівалася діждатись з неї корівки… За наділ

цінують… А з яких достатків я платитиму? Адже ж і ви знаєте, що в мене ані стеблини не вродило! Посипалося лишко на мене, бідну удову, як на ту чаєчку, що вивела діток на роздоріжжі!..
Бичок. Сором тобі, государине моя, так бідкатись! Чи не я ж пеклувався об тобі щогода, чи не я ж визволяв тебе з усякої оказії? Правда, що я тепер не вхожий до твого двору, то й не знаю, як там ти і що… Бо зять твій щось до мене не такий став, як спершу, щось вже бісом на мене дивиться… (Зітха). Бог з ним! І скортіло твоїй дочці йти за молодого, от тепер і цяцькайся та бідкайся! (Озирається, потім тихо балака). А казав тобі, скілько разів казав: віддай мені свою Оленку, хай буде у мене хазяйкою, господинею,— не послухала.
Стеха. І що ж би то я була за мати, щоб пхала свою дитину на поталу та на поквол людям, на глум усьому хрещеному мирові?
Бичок. Не гомони-бо так дуже, часом почують!..
Стеха. Та чи такої ж я доленьки своїй дитині бажала? Я ж її пестила, як панночку, як квіточку… Ви ж, певно, знаєте, певно, що чули від людей, що вона ж у мене та й не простого роду? Хоч воно, мовляв, і через гріх найшлося, а все ж таки паненя! Ох, та не так скоїлось, як гадалось!..
Бичок. Ох, государине моя, не то шлюб, що піп звінча, а то, що бог благословить! І кращі від твоєї дочки живуть без шлюбу, та ще й як живуть!..
Стеха. Живуть та цілісінький вік у сірка очей позичають! Щоб я свою дитину та ще й сама на гріх підвела, борони мене боже!..
Бичок. Все те дурниця, що ти говориш! Та от я тобі скажу хоч би й про жінку нашого станового, адже вона йому невінчана, а подивись, як вона панує, краще другої пані! І всі її почитають і шанують!..
Стеха. Дуже? Зазнала і я тієї шаноби та почитування, зазнала так, що й досі вадить!.. Доки до любові, доти й в шанобі, а як остигидніє, тоді: "Іди, голубко, куди очі дивляться, та ховайся від людей з своїм соромом!" Люди, добродію,— вороги, привітають таким прізвищем, що й повік його не збудешся!.. Кажу вам, що мені дійшлося до того, що хоч візьми та укоротай собі віку або ж іди за першого ледащицю або п'янюгу, щоб мати хоч яку-небудь заступу!.. Вже там що доводилось на самоті терпіти, про те знали боки та печінка, зате при людях була заміжньою і хазяйкою!..

Бичок. Плювать на те пащекування!..
Стеха. Звісно, вам плювать, а нам одбувать!
Бичок. Так ось же слухай, стара! Щоб ти запевне знала мою добрість і мою прихильність до чужого горя, мушу тобі і на цей раз допомогти. Хоча я й знаю, що, може, цих грошей ти й повік мені не віддаси, але ж, як той казав: де вже наше не пропадало. (Усміхається). Чув я, та ще й не раз чув, бо в мене скрізь є вуха, що ти мене перед людьми лихословила і усім на мене скаржилась... Хе-хе-хе! Так помогти, га?.. Мушу і цей раз визволити тебе з оказії, пам'ятаючи повсякчас, що роблю те задля бога, шукаючи душі своїй спасення! А друге те, що чесная ти людина, Стехо, через те я тебе почитую і зневагу твою до мене забуваю!
Стеха (хапає його за руку і цілує). Ох, батечку ж мій, я вже й не знатиму, як за вас бога молити.
Бичок. За ці словеса велике тобі спасибі. Молись за грішну мою душу, чесная вдово!.. Ох, грішні ми, грішні! Ходімо ж до горниці, я дам тобі грошенят! (Пішли).

ЯВА 4

Олена виходить з-за лаштунків і придивляється.
Олена. Куди ж це мати пішла? Певно, до глитая!.. Вже зборщики поцінували телицю, ось-ось і до скрині доберуться, либонь, і одежу хочуть поцінувати.

ЯВА 5

Христя виходить з другого боку з відрами.
Христя (балака швидко). Здрастуйте — не застуйте! (Регоче). Здорово, Оленко, чого-бо це ти така засмучена? Що то у вас за люди на подвір'ї?
Олена. Хіба не знаєш: урядник та зборщики!
Христя. Учора були і в нас ці гості. (З смутком). От і купила я собі на спідницю та на хвартушок, і нові чоботи купила!.. Повнісіньку скриню накупила усякого добра! І в скрині пусто, і в кишені не густо! Аж дві весни й два літа заробляла поденно: великі гроші віддавала батькові, а п'ятаки та гривні виховувала, та й виховала мало не на вісім

карбованців, а вчора як прийшли оті здирщики — бодай їх за печінки узяло! — та як почали цінувати... Батько об поли руками б'ються та бідкаються, мати плачуть, а дітвора дрібна як підніме реви та галас! І-і, лихо, хоч з хати тікай! Мене за серце як ухопе, як ухопе! І вже, сестричко, й не тямлю, як я вбігла в комірчину, витягла з-під солом'яника свій клад, вбігла в хату та й жбурнула його здирщикам межи очі, так-таки й жбурнула — от єй-богу! А далі сама як заголосю! І обідати не сіла, поки не догулась та не доголосилась до того, що аж батько налаяли і мало не оддубасили! От тобі, Христе, і спідничка нова, от тобі й чобітки з підківками! Прийде різдво — усі ж то, усі дівчатка вирядяться, як квіточки, як лялечки, у нове та в модне, а я одна, мов та сирітка, буду у старенькому... Ніхто й глянути не схоче на мене; усі хлопці відчахнуться від мене, бо, звісно, у старенькому.

Олена. Не печалуйся, щебетушечко, кому ти до вподоби, той і в старенькому зачепе!

Христя. Я й колядувати не піду; ні на вулицю, ні на скобзалку не вийду, ховатимусь від людей. (Помовчала трохи, далі озирнулась і тихо балака). Хіба признатись тобі, сестричко?

Олена. Певно, вже покохала когось?..

Христя. Єй-богу, я тобі признаюсь, а ти, зозуленько, порадь мене якнайкраще! (Знов озирається). Я вже зовсім подала слово Максимові, казав, що після Дмитра прийде з старостами. І люблю ж я його, господи, як люблю! А що, як батько та не захочуть віддати мене за нього?

Олена. Та куди ж тобі ще заміж? Чи тобі є год з вісімнадцять, чи пак і нема?

Христя. Не знаю! Батько знають, а я не знаю! Та хоч би й зовсім молода, так кажу ж тобі: люблю його, що й душі не чую! А як він мене любить, господи! Як дуже любить! Ми вже кохаємось собі давно-давно! А як ми собі — так аж чудно! У петрівку, на другім тижні у вівторок, зустрілись ми на громадській греблі по той бік ставу, і як кумедно зустрілись: ходила я, бач, гусят шукати! Ходжу понад ставом та все: гусю-гусю-гусю! А вони запливли аж геть під очерета та, знай собі, хлюпощуться та глитають ряску. Почало вже й сонечко спочивати, а далі й смеркло, а я ж ходжу по березі, як манія, та кличу гусят. Далі тільки що зійшла я на греблю, аж зирк! щось іде назустріч, порівнялось зо мною. "Добривечір!"

— каже. А я зараз-таки його й пізнала та й не пам'ятаю, чи одказала я йому що, чи ні, бо так засоромилась, що й господи! Чую, що лице моє, сестричко, мов вогнем запалало і серце ніби стало рости і ширитись у грудях; склепило мені устоньки, і словечка не промовлю, стою ніби зачарована, от, єй-богу, правда! Далі він питає: "Що це з тобою, голубко, діється?",— а я мовчу, мовчу, неначе онімілa! Далі бере мене за руку і стиха промовив: "Недаром мене, мов маною, сюди вело, то ж серце поводатарем було!" Од цієї мови я ніби завмерла; і здалось мені, що та люба мова понеслась геть по річці і далеко-далеко луною одкликнулася, і ніби все замовкло навкруги, і вітрець затих, і хвиля полягла, і очерет задрімав!.. Через яку годину плеснулась рибка проти зорі, і тоді тільки я трепенулася,-і тоді тільки почула своє серце, почула, як воно виразно токотить, і ніби хочу глянути йому в вічі, хочу забалакать — і не можу… "Може, я тобі, моя квіточко, не до любові?" — спитав згодом і хотів випручати свою руку з моєї, а я удержую і так щільно стискаю її, ніби боюсь упустити свою долю, своє щастя!.. І вже й не пам'ятаю, як він мене приголубив і начав цілувати. Довго-довго цілував! І тихо-тихо промовляв та так же любо, мовби соловейко щебетав,— що слухаєш те щебетання і начебто й нічого не зрозумієш, а серцеві любо: частіш воно якось б'ється, і груди все вище здіймаються; і почнеш зітхати все частіш і ніби сумніш,— а все ж таки слухаєш того соловейка і не наслухаєшся!.. А далі — ох сором же який! — і я його поцілувала. Цілуємось та пригортаємо одно другого до серця! І чималу ж таки годину ми так простояли, бо як прийшла я додому, то вже наші спали, ніде по хатах не світилось… Заглянула в хлівець, аж і гусята дома!

Олена (зітхнула). І все те минеться, як любий сон, і розмається, як марево восени!

Христя (з ляком). Що ти говориш, сестричко? Не лякай мене! (Помовчала). Ото увійшла я тихесенько у повітку та й лягла… Що ж ти думаєш, сестричко, не спиться, та й годі! Тільки що заплющу очі, так він і маріє передо мною, так його обличчя і змалюється перед моїми очима! Чую, перші півні проспівали, далі другі, аж і треті; а соловейко десь далеко-далеко так і виляскує, так і виляскує, аж луна йде! Почали вже й гуси на ставку герготати, зашавкотіли утята, ластівочка на бантині тихо-тихо защебетала… Зовсім уже начало на світ благословитись! І

через превелику силу заснула я, та так заснула, що ледве-ледве мати розбудили!.. Як збудили, та й питають: "Якого це ти, доню, Максима у сні кликала?" А я як схоплюсь, та з комори, та навтіки... аж біля річки зупинилася; і тільки тоді й опам'ятовалась, як з річки свіжою водицею умилася!.. (Помовчала). Скажи мені, Оленко, чи й ти свого Андрія так любиш?

Олена (з великим смутком). Ох, лучче не питай!

Христя. Як же це, сестричко? Ти плачеш? Та господь з тобою!

Олена (показує на серце). Бо тут повно і щастя, повно й сліз!

Христя. Не розумію я тебе! Ох, як же я забалакалася з тобою, прощай, сестричко! (Пішла).

Олена (одна). Щаслива ти, доки серцем ще живеш, доки на думці чорні брови милого та карії очі; тепер тобі тільки й гадки, щоб побачити милого, почути його любую розмову, пригорнутись до його серця!.. А й ні гадочки ж тобі об тім, що згодом станеться, що спіткає опісля? І я ж така була щаслива! А й чи давно то було, а вже той рай заростає терном колючим; минулося безпечне та світле щастя, мов пташечкою пролинуло, мов вихром пронеслося... Тільки іноді замиготить перед очима веселая гадка про те щастя й піддурює хворе серце, а через хвилину знов у душу заповзає смутна думка і заквітчує її отрутою-зіллям! Знов невсипуче щоденне бідування з'ятриться у душі незгоєною болячкою і придаве її, мовби скибою важкою. Тяжко жити у світі з щирим коханням! Нащо бідній людині у грудях чуле серце? Легше б було жити без почуття і бідкатись з холодним серцем!.. (Задумалась).

ЯВА 6

Виходять Бичок і Стеха.

Стеха (вже під чаркою). Воно правда, добродію, що краще, як хата добре вкрита, а свита гарно... Ну, та вже коли хвортуна плаче...

Бичок (побачив Олену). Здоровенька була, Олено Юхимівно! (Сміється). Загордувала, що вже й не вітаєшся зо мною!

Олена. Чому ж не привітатись? (Уклоняється). Та й чим би то я мала гордувати? Мамо, йдіть мерщій додому, бо там вже й до скрині добираються.

Стеха. А дулі їм з маком! Осьдечки гроші. (Показує бумажні гроші). І теличка-первісточка буде у хлівці, і одежинка у скриньці! Зась їм та дуля з маком!.. Ох, дитино моя люба, дитино моя паняночко, краще б мені було бачити тебе за нелюбом у розкошах та у добрі, ніж за милим, та в нужді! Прощайте, Йосип Степанович! Пошли вам господь щастя й віку, і куди тілько думка ваша сягне, щоб усе так сталося, як забажається. (Пішла).

ЯВА 7

Бичок і Олена.

Бичок. Але ж ти ще краща стала, як дівкою була!
Олена. То нехай воно при мені й зостанеться.
Бичок. Чого ж ти так скоса на мене поглядаєш, ніби ягнятко на вовка?.. (Усміхається). Хіба у мене такий страшний погляд?
Олена. Ні, погляд у вас лисичий, та вовча думка!
Бичок. Ай-ай-ай! А рученята які стали чорні!
Олена. Он у вас і білі руки, а душа…
Бичок. Живе тобою, тобою дише!..
Олена. Чи вам же пристало балакати про кохання? Від вас вже землею смердить!
Бичок (сміється). Не сердься, моя квіточко! (Хоче її обняти). Золото — не молодиця!
Олена. Ну-ну, рукам волі не давайте! Ач які! Перед людьми вдаєте з себе святого та божого, а наодинці — бісові рідня?
Бичок. Нащо ж господь і дає красу, як не на те, щоб на неї задивлялися?
Олена. Та хоч би й так, то не вам вже про кохання казати!
Бичок. А я все-таки кажу, що люблю тебе, як-дочку, як…
Олена. Знаю я вас!
Бичок (зітхнув). Ти все-таки не віриш, що я добрий чоловік!
Олена. Добрий! Як спите, то їсти не просите!
Бичок. Ти усе шутками та жартами? І дай боже шуткувати, аби б не сумувати! (Зітхає). Боже милий! Усім людям я люб'язний, тілько тобі, моя горличко, моя квіточко… Чого ж знов шпигаєш мене гострим поглядом? Вір не вір мені, а я скажу напрямки, що один твій ласкавий погляд — і

пан я над панами!
До нього тим часом підкрався Мартин.

ЯВА 8

Ті ж і Мартин.

Мартин. Йосип Степанович, кумцю любезний, я на вас десять разів ласкаво гляну, тілько позичте мені ще на відро горілки!..
Олена пішла.
Бичок (із серцем). Чортяка тебе піднесла!
Мартин. Не гнівайтесь! А гарна молодичка, га? А мати її ще краща була, на все село, та й навкруги не було кращої дівчини... Та панич звів з ума! Ех, кумцю, кумцю, бодай вас курка вбрикнула! Давай п'ять рублєй та й бери полові, хочеш?
Бичок. Ох, переплатю, либонь, трохи, але нехай вже!... (Б'є по руці.) Піди ж до волості та напиши розписку.
Мартин. Що? Куди? До во-ло-сті! Оввa! Стало бить, нема вже Мартинові віри, нема? Так от же з місця не зворухнуся — не попхнуся!.. Давай, кажу, п'ять рублєй!.. Не даєш?.. (Кричить). Юдко, гей! бери чемерку, бери шапку, бери чоботи!.. Гей, збирайсь, голота. Мартин гуляє! (Сів долі й роззувається). Ого-го, у Мартина ще буде на що пити, ще буде та й буде!.. Юдко, бери сорочку, бери чоботи, бери!..
Бичок. Та вгамуйся, не репетуй, ходім у господу, там і гроші дам!
Мартин. Ні в тин ні в ворота, судариня криворота! Гей, куме, пам'ятай приказку: "Коваль клепле, доки тепле!" Гляди, щоб і я не прохолонув!
Бичок. А завтра ж на які похмелишся?
Мартин. Оце вже не твоє діло та й не попове, от що! Слухайте, голубе сизий, кумцю любезний, не будьте ви свинею, коли вас величають! Чуєте, не будьте, кажу, тим, що моркву риє!.. (Співа).

Ой п'є Байда
Мед-горілочку,
Та не день, не два,
Та й не годиночку.

Давай п'ять рублєй, бо, як розсердюсь, не продам полових. Гей, Юдко! Іди сюди, бери чоботи, бери штани, бери, сорочку!..
Із шинку вибіга Юдко.

ЯВА 9

Ті ж і Юдко.
Бичок (вийма гроші). Та на вже, що з тобою подієш!
Мартин. Отут поклади, біля мене!
Бичок. Чи годиться ж хазяїнові та отак посереду вулиці валятись?
Мартин. Не чхай мені в ніс, нехай тобі біс! Сідай і ти рядом... Не хочеш? Ого-го, закопилив губу.
Юдко. Мартин Радивонович, неблагородне так!..
Мартин. Що? На гроші! (Юдко хоче взяти рукою.) Е, ні, не руками, а ротом достань з землі!...
Юдко. Ви все з жартами, нехай будете здорові.
Мартин. Не хочеш? Я зараз піду у другий шинк!.. Чого доброго, а шинків у нас, слава тобі господи!..
Юдко нагнувся і взяв гроші ротом.
Ага, злякався? Стій же так, доки я доспіваю. (Співає).

Прийшов до нього
Цар турецький:
"Що ти робиш, Байда,
Байда молодецький?"

(Юдкові). Кивай, псявіро, оцим пальцем!
Юдко кива.
То-то? (Промовчав). Тепер крути головою!
Юдко крутить.
То-то! (Співа).

"Возьміть Байду
Ізв'яжіте

Та за ребро гаком,
Гаком почепіте!.."

Там він і досі висить, сердега! (Зітхає). Юдко, підведи мене!
Юдко підводить.
Ти, може, думаєш, що я п'яний? Оввa! Веди ж під руку, як архарея!..
Юдко взяв його під руку.
Гей, збирайсь, голота, Мартин гуляє! Пропив воли полові, почнемо з рябих!.. Ого-го, у Мартина ще буде на що пити, ще буде та й буде! Відчиняй, бісів капцане, двері!
Пішли у шиньк.
Бичок (один). Починай, Мартине, з рябих, а мені й на руку ковінька! Треба буде на всякий случай векселя заготовити, щоб підписав Мартин, то воно спокійніш буде! (Сіда на гонок). Засіла мені Олена в голову, мов цвяшок! Та чи вже ж вона втече з моїх рук? (Подумав). Коли б мені Андрія куди-небудь запроторити, тоді б інша річ була!.. Тільки б мені його з села випровадити! Хіба звернути на нього яку провину та становому шепнути? Що ж, хіба то великого заходу коштує? У мене на тім тижні коняку украдено, скажу, що Андрій украв, і свідки знайдуться!.. Я їх цілий десяток куплю!.. І суддя свій чоловік, я ж йому немалу суму дав у позику!.. Становий — кум мій!.. А як і вище піду, то є чим руку позолотити!..

ЯВА 10

Іван Павлович і Андрій Кугут.
Іван Павлович (побачив Бичка). Слихом слихать, Йосипа Степановича у вічі видать!
Бичок (убік). От чортяка тебе принесла! Ще чаю попросить... А мені з тебе користі, як з бика молока. (До нього). Яким це вас вітром занесло?
Іван Павлович (чоломкається з ним). Діла, діла! Аж голова тріщить од тих ділові.. Тут чоловічка хочу найняти, та от ніяк до совокупності не проізойдьом!..
Бичок. Якого ж чоловічка, чи не Андрія?
Андрій. Та мене ж!

Бичок (убік). Поможи, боже, воно без гріха ще краще! (Зрадів). Так чого ж тут? Милості просю до господи!
Іван Павлович. Значить, даю йому на год вісімдесят! А робота яка: наглядать за хазяйством і всякою процедурою; значить, будем так говорить, за прикажчика беру.
Бичок. Та вам кращого робітника, як Андрій, то й не знайти! І чесна людина, така чесна!.. Вже я вам за його у поруку!
Іван Павлович. Чув, чув од людей! Звісно, я не стану жбурлять копитал так, заради бога, бо то трудове. Я, значить, посовітувався тут з деякими хазяїнами, ну і... А мені такого чоловіка і треба, щоб він не лежень був і у хазяйстві за всяким сословієм щоб було як своє око! (До Андрія). Одначе спитай хоч і Йосипа Степановича, чи дасть тобі тепер хто більшу ціну?
Бичок. А яка ціна?
Андрій. Тут не про ціну річ!
Іван Павлович. А будеш вірно служити і всякі діла прозводить, так я й прибавлю.
Андрій. Що говорить! Ціна гарна, одна біда що далека сторона!
Іван Павлович. Яка ж то далека, що, будем так говорить, і двохсот верст не буде!..
Бичок (лукаво). Ой ні! Далека, далека сторона, аж на краю світа!.. Як же таки так, ви тілько розміркуйте: одно, що далека сторона, а друге, що тут зостається жінка молода, так страшно покидати, щоб іноді на самоті не знайшла собі забавки!..
Андрій (блиснув очима). Йосип Степанович! Моя жінка — то мій і сором буде! А вам до цього діла зась!
Бичок (убік). Ото, який баский! (До нього, сміючись). Гарячий, як у горні залізо!
Іван Павлович. Запорозька кров! Люблю таких молодців! Гарячий чоловік, будем так говорить, до всякого діла гарячий!..
Бичок. А я тобі скажу, Андрію, по-приятельськи, тілько ти не сердься на мене! Бач, якби найнявся, то й мені б швидше віддав позику.
Андрій (почервонів). Йосип Степанович! Не пристало путати чужого чоловіка у наші з вами стосунки!.. Дуже вже часто стали ви дорікати мене тією позикою.

Бичок. Господь з тобою! Як вже я тебе дорікаю, то й не знаю! По-божому, по-божому з тобою обходжусь!.. (Сміється). Хоч, по правді кажучи, ти, голубе сивий, ніби й честі вже не знаєш! Ще торік слідовало віддати? Ну, та тепер вже, як наймешся, то я буду забезпечений!..
Андрій (заскреготав зубами). Годі, Йосип Степанович! Не знаю, хто з нас честі не має! Ви б краще розказали, як та позика складалась. Ну, та що вже тут говорить: засунув шию у ярмо, так треба й везти!.. (До Івана Павловича). Я йду, я согласен!..
Іван Павлович. Хвалю. Значить, молодець!.. Щоб уся ета процедура зразу,— іду або не іду! Молодець, одно слово, молодець!
Бичок. Ну, слава господеві, що все благополучно! Ходімо у господу і там вже побалакаємо собі любенько до ладу.
Андрій. Можна і тут балакати! Я не крадене продаю, а свій піт, свою кривавицю!
Іван Павлович. О ні! У хаті якось благородніш!.. Та вже й смеркає.
Андрій. Про мене, ходім хоч і в хату!
Бичок (до Івана Павловича). Милості ж просю хліба-солі одкушати й чаю-сахару одпити.
Іван Павлович. Благодать дому вашому!
Бичок (бере люб'язно Андрія за плече). От ти все ніби сердишся на мене, а я, єй-богу, тобі добра бажаю!
Андрій (зітхнув). Бачу, бачу добре, та не смію до ладу подякувати.
Пішли всі в домок.

ЯВА 11

Виходить Олена, приглядається уподовж вулиці.
Олена. Що це Андрія так довго нема? Кажуть сусіди, що якийсь-то міщанин його договоряє у од'їзд... Не доведи господи! Ох, недаром бере мене туга, несподіваний смуток давить мою душу!.. Ох, серце моє, бідне серце, лихую годиноньку ти мені віщуєш! (Задумалася). Де мої радощі, де моє безпечне веселля поділось? Проминуло, як у сні!.. Ось і тепер виглядаю миленького, та вже не з тією гадкою, як колись, не з тією думкою... І він прийде, прийде милий, та вже смутний, невеселий: хоч устоньки його й усміхнуться, та вже не тим посміхом чарівним, хоч

оченьки його й глянуть на мене, та вже не тим поглядом щасливим!.. Сумує мій милий, давно вже я це помічаю, і його печаль в'ялить мене і сушить!.. Безщасні ми, безталанні... (Задумалась).

ЯВА 12

Виходить Андрій і Іван Павлович.

Іван Павлович. Так, стало, будем так говорить, завтра і в дорогу?

Олена наслухає.

Андрій. Я своїм словом не торгую і набір його не даю!..

Іван Павлович. Молодець, говорить як по писаному! Так уранці сходимо до волості і всю там механіку нащот условія... Щоб, значить, будем так говорить, ніякого хвакта, ніякої процедури... А що, писар ваш любить приношеніє?

Андрій. А де ж ті писарі, котрі цього не люблять?

Іван Павлович (розвів руками). Що ти вдієш? Здирство, скрізь здирство, одно слово,— грабіж! Нема честі, у яму честь закопали! (Вернувся у домок).

Андрій (один). Важко бути вольним і не мати волі, страчувати сили на чужу користь, чужую ниву, обробляти, а свою занедбати... А ще тяжче не знати про-світлої години і не бачити краю гіркій праці!.. Побила вже лиха година, як чужая нива та позичений серп!.. І невже так і гнутись довіку? Ні, ще навкруги мене засяє ясне сонечко, ще доля усміхнеться! Один рік — і думки темнії одлинуть!.. Допік ти мені, Йосипе Степановичу, твоєю ласкою: "Позику,— каже,— знаєш, а за віддачу не дбаєш?.." Я не дбаю, я не працюю? Грудина та спина про те знає та оці кістляві руки в пухирях!.. Добрий ти чоловік, Йосипе, тілько не впадайся тобі в руки: живцем облупиш! Ти допомагав мені і радив, спасибі тобі, доки не скрутив мене, мов налигачем, твоєю позикою! І зараз мене порадив, тілько що ця твоя порада гірш, ніж зрада: вирвав ти у мене слово твоїм доріканням, я згарячу дав його і тепер вже нізащо не зламаю, лучче б ти мене ножем порснув, та не корив, гадино, твоїми грішми, витяг ти у мене жили, щастя моє надламав, серце кров'ю облив!.. Сліз ще не вилив моїх, багато ще їх зосталось! (Витирає очі рукавом). Сором, сором плакати козакові! А Олена, що з нею буде, як

довідається про неминучу тяжкую розлуку? Ох, не можу ж я далі терпіти, гнутись і вклонятись перед тим, котрий моїм же салом та по моїй шкурі маже, котрий користується моєю кривавицею і за мою гірку працю мене ж зневажає!.. Скріпись, серце, висохніть, очі!..
Олена (падає). Покидає! Покидає!
Андрій (здригнув). Олена?! Вона чула! (Підбіг до неї і підійма). Олено! Олесю!.. Пташечко моя, голубонько моя сизокрилая, доленько моя щасная!..
Олена (ридаючи). Серце, серце горить!.. О, дайте ж мені отрути-зілля!.. Милий мене покидає!.. Рвись же, серце, з грудей, туманься, розум, пожежею палайте, мрії! Пропаща я, пропаща! (Зомліла, падає Андрієві на руки).
Андрій (з криком). Оленко! Що це з тобою подіялось? Зомліла... Рученьки похолонули... не б'ється серце!.. Олесю!.. Боже, боже! Олесю, промов же хоч словечко!.. Зіронько моя, не зворухуй же моєї одваги!.. Люди добрі, рятуйте її, рятуйте мене!.. Олесю, я слово зламаю, чуєш?.. (Ридає). Одкрила оченята... Чого ж так, серденько, так пильно, так страшно дивишся на мене? Ні, я не можу розрізниться з тобою, нехай умру в ярмі, пропаду у кормизі, а тебе не покину!..
Олена (довго дивиться на нього, далі ледве промовляє). Стривай, стривай!.. На рік? У найми? А там знову щастя, знову рай?.. Дивись, дивись мені в вічі: прямо, любо, весело, щасливо!.. О, як я тебе кохаю! Помру без тебе! (Тихо плаче).
Андрій. Не кажи, не кажи так!..
Олена. Зав'яне серце, і оченьки погаснуть!.. Стривай, я подумаю! Я подумаю... (Помовчала). Нічого не зрозумію!.. Без тебе зостатись?.. Дай сюди руку до серця, так!.. їдь, їдь, мій соколе, мій світе, моя думко!.. Ох, в'яну ж я, в'яну, як квіточка на вогні!.. їдь, їдь, милий!.. Швидше їдь! Серцем тебе благословляю! (Одійма його руку од серця). Прощай!..
Андрій (здійма руки до неба). Боже милий! Один ти бачиш моє серце, переповнене кривавих сліз! Усе я тут покидаю: серце, душу, думки, надії і талан!.. Тепер я бідніш від старця! Згляньсь ж надо мною, сиротою бідолашним! (Тулить Олену до серця і довго цілує).
Олена (пада навколінки). Боже милосердний! Благаю тебе, єдиного, з'єдиняючи в благаннях всі мої сльози, всі мої думки, осиротілеє серце, в

сльозах потоплену душу… Приспи, боже, моє серце, доки мій Андрій, моє кохання, прилине до мене голубоньком сизокрилим!.. Боже, пораднику єдиний, уста мої не зможуть вимовити перед тобою мого горенька, слізоньками умитого!..
Андрій (підійми її й горне до серця). Богу, богу єдиному покидаю тебе, моя вірная єдиная дружинонько!
Завіса падає

ДІЯ ДРУГА

Через рік і вісім день.
У Стехи. Стіл, покритий старенькою скатертиною, дві лави, піл, скриня і деяке збіжжя.

ЯВА 1

Стеха, Олена і Зборщик.
Стеха (біля столу засмучена). І це ж ви по-божому робите, по-людськи?
Зборщик. Ти ж знаєш, стара, що ми, мовляв, хоч і начальники, а, нарешті, теж люди підневольні: ми повинні сповняти те, що вище начальство звелить; ну, а не зроби так, як наказано, зараз тебе і змінять. Та нехай би вже змінили, як я, то ще й подякував би за це, а он то погано, що ще й в холодну посадять.
Стеха. Беріть одежу, небагато її й зосталось, грабуйте хату, грабуйте усе!.. Як не зволікайся, як не думай, а не одіпхнеш від себе злиднів: чи сьогодні, чи завтра йти попідвіконню з торбами, хіба не однаково?!
Зборщик. А що ж, про зятя й досі нема чутки?
Стеха. Нема!.. Вже сьогодні дев'ятий день, як рік минув, а його нема та й нема!.. Вже й кидались ми по ворожках; а Оленка то вже вигула і виплакала так, що й сліз у очах не стало!..
Олена. Не всі, не всі ще сльози виплакала! Вони є, та запеклись біля серця!..
Зборщик. Дивно, дивно!.. (Помовчав). Так-таки навсправжки кажеш, стара, що грошей не маєш?
Стеха (з жалем). Ні, шуткую я!

Зборщик. Я через те, бач, що є й промеж нашого брата: що інший, хоч ти його печи або ріж,— не дає!..
Стеха. З чого ж би воно взялось? Неначе не знаєте, що весною корівка одійшла, думка була, що ось-ось буде з телям, аж прийшлось у прірву її відволокти. Тепера хлібця ані стеблинки не вродило!.. Діток, щоб з голоду не попухли, мусила по людях порозтикати: за шматок хліба та хоч за драну одежу.
Зборщик (зітхає). Усі ми бідкаємося!.. Ну що ж, мабуть, прийдеться описувати та цінувати?
Стеха. Кажу ж: цінуйте, продавайте, що хочте робіть! Скілько вас вже я не благала, скілько не молила...
Зборщик. А, та й чудна ж ти людина! Розумієш — началство! Кажу тобі, що не моя сила, не можу... Як там кажуть: "Не поможе, милий боже, і воскова свічка!" Коли началство звелить, наказано — і сповняй, хоч здурій або сказись, а сповняй!.. (Встав). Ну, прощавай, стара!.. Завтра опишемо та й поцінуємо!..— (Пі-шов).
Стеха. Дорізували б вже сьогодні, нащо відкладать?

ЯВА 2

Ті ж, без зборщика.
Олена. Мамо, що ж це з нами буде?
Стеха. Думай вже ти, доню, а мені вже лихо зовсім памороки забило! Як казали люди, то так, мабуть, і є: що покинув нас Андрій на віки вічні!..
Олена. Страшно, мамо, страшно!
Стеха. Одна тепер надія на Йосипа Степановича!
Олена. Ох, не кажіть мені про нього, не нагадуйте!
Стеха. Сперечайся, сперечайся, доки під тином не опинишся!
Олена. І це мати, мати рідна таку раду подає.
Стеха. Краще сором, ніж голодна смерть!..
Олена (сама з собою). Завтра виженуть з хати!.. Куди ж підемо, на вигін, попід тини?.. Де ж ти, Андрію, де ж ти, порадо моя?
Стеха. Байдуже йому за нас!
Олена (ламає руки). Пекельна ваша мова!.. Отруїть краще мене, ніж я маю зламати закон!..

Стеха. Тебе струїть, а самій куди подітись з трьома діточками малими? Чи всіх повбивати, а потім з кручі униз головою?!
Олена. Не знаю, нічого не знаю, нічого не урозумію!.. Спитала б я у серця, коли ж воно мовчить, давно його не чую, немов воно завмерло! Одна надія ще тілько живе!.. Мамо, не сумуйте, Андрій вже недалеко! Ось-ось незабаром він прийде!.. Сьогодні писар приїхав з города, може, лист привіз від Андрія!.. Побіжу я та спитаю!.. Серце моє завмершеє, що ти мені звішуєш: чи горе, чи радість? (Вибігла з хати).
Стеха (сама). Щодня у нього щось таке неподобне твориться!.. Бідна, бідна дитино моя!.. Зсушила тебе журба, зв'ялила недоленька!.. (Ламає руки). Чи ми в чім кого укривдили, чи прогнівили, що з явилася така напасть, котра примушує нас до наглої смерті?.. Чи вже ж і досі караюсь я за те, що послухала колись нерозумного дівочого серця і пішла на гріх; за те, що колись покохала нерівню і, забувши сором і тебе, боже милосердний, мало не занапастила свою душу? Карай, карай мене, мій нещасний талану! Мало, ще мало я покарана! (Ридаючи, пада на стіл).

ЯВА 3

Входить Бичок.

Бичок. Чого ти, стара, щодня голосиш?
Стеха. Хто чим багатий, з тим і цяцькається...
Бичок. Чув я, що хату твою хочуть цінувати?.. Шкода, шкода! Бач, дочка твоя не веліла мені і на поріг показуватись, а я таки прийшов: не можу я бачити людину у нужді, у горі і щоб не дати допомоги або ради розумної... А де ж дочка твоя?
Стеха. Побігла десь, як навісна. (Зітхнула). Я вже й думки не приберу, що з моєю Оленою подіялося? Спершу, було, і поплаче, і посумує, а потім і схаменеться, і повеселіша... Перш було: схопиться уночі, упаде перед образом навколішки і почне молитись, та й молиться якось не по-людськи, не молитвами, а по-своєму, щось таке говоре, що й не розбереш... Я озвусь до неї, то вона й замовкне! А оце вже місяців зо два, то, либонь, і про бога забула! А оці дев'ять день мов несамовита; і не пізнаю я її, неначе то не моя дитина!..
Бичок. Погано, погано! Вже коли про бога почала забувати, то це вже

зовсім погано!
Стеха. Таки ж подумайте, за цілісінький рік ані вісточки від Андрія, як не забути про все?
Бичок. Можна, можна забути про все, тілько не про бога! От я раз поз раз пам'ятаю бога, через те й серце у мене таке приязне до людського клопоту... Хіба вже й присісти?
Стеха. Сідайте, добродію!
Бичок. Сяду, государине моя! Ох, гріхи, гріхи наші тяжкії: як вже не оберігаєшся, як не обминаєш його, а не обминеш, бо увесь мир на гріхах стоїть, як на сохах,— гріхами вкритий, гріхами вшитий! Поміркуємо, наприклад, об тім, що навкруги нас діється: п'янство, сварка, лайка, грабіж... Брат брата обдирає, син батька обкрадає!.. Кидають віру, ламають присягу, на бога навіть скаржаться!.. Ох-ох-ох!.. Куди скинеш оком, так на тебе гріхи і посиплються, як град, як горох!.. Бо усі ми винні: кожний за себе і за других... Сказано ж: "І во грєсі роди мя мати моя!.."
Стеха. Ох, грішні ми, грішні!
Бичок (помовчав). Що ж, государине моя, говорила ти з дочкою про мене?
Стеха. Говорила, та що ж, в одну душу: "Не піду,— каже,— на гріх!.." Коли б ви самі з нею побалакали, та ще по-вченому, то, може б, вона і послухала вас!
Бичок. Тобі, государине моя, як матері, якось благопристойніш, а я не насмію, та й поговору людського боюся...
Стеха (хлипа). Я ж кажу, коли б ви тоді по закону думали одружитися з моєю Оленою, то я б її й присилувала до шлюбу з вами!
Бичок. Е, государине моя, від невінчаної жінки більш шаноби! Та й де ті люди, що живуть по закону, покажи мені їх, будь ласка, я ще зроду таких не бачив!.. Усі ми переступаєм через закон, та ще й як! Ти ж знаєш, що я чоловік не сліпий і бачу усе це у книгах, своїми очима бачу; я вже не один десяток книжок перекидав, доки до розуму дійшов! Стало бить, я бачу і розумію гаразд, як воно і що... І кажу тобі ще раз, що усі ми переступаємо через закон, увесь мир!.. Дарма, що я отутечки живу, мовляв, мовби у закутку, одначе я добре бачу, що й по всьому світі діється, мені аби б тілько книгу взяти в руки і одним оком туди скинути,

зараз увесь світ і з'явиться перед моїми очима, мов на долоні!
Стеха. Та про це що й казать: усі люди у один голос кажуть, що ви чоловік видющий і до усього знаєте!
Бичок. Знаю, та ще й добре знаю! Я й чарувати вмію, і насилати хворобу і злидні!.. Тілько я злого людям не чиню!.. Богобоязливий я чоловік!
Стеха (озирається). Чула я, що ви дев'ять субот проти великодніх свят ходили під спуст, поки якусь чорну книгу здобули?!
Бичок. Ходив, государине моя!.. Я спогляну на чоловіка, отак крізь пальці, і зразу догадаюсь, чим він і дише! А як гляну на зорі, то вгадаю, що діється за двадцять верстов відціля... До всього я, государине моя, вчений, та ще й неабиякий вчений!
Стеха (помовчала). Ох, грішні ми люди! Ось посидьте трохи, а я піду її пошукаю, може, вдвох чи не присогласимо. (Пішла).

ЯВА 4

Бичок (один). Сьогодні знов прийшов від Андрія лист, ось-ось незабаром прибуде; часом Олена довідається про це, то в мене вже є другий напоготові. (Виймає). Осьдечки він! Нехай несе до кого хоче читати, тут добре написано. А хіба я мало передавав старій грошима та хлібом? Та щоб так моє добро і пропало не за понюх табаки? О ні! Як не вдасться тепер, то знов куди-небудь затопирю Андрія, а ти, Оленко, таки хоч на тиждень, на день, а будеш моєю! Та я задавив би себе своїми руками, коли б пересвідчився у тім, що з грішми я не матиму, чого схочу! Нащо ж і гроші тоді, на бісового батька вони, коли за них не можна купити увесь світ? Спалить їх тоді, в воду жбурнуть, на вітер пустить!..

ЯВА 5

Бичок і Олена.
Олена (хутко до Бичка). Де лист від Андрія?
Бичок (убік). Вже довідалась? (До неї). Нема у мене ніякого листа!
Олена (просячи). Віддайте, батечку, голубчику! Віддайте!
Бичок (зітхнувши). Бідна, бідна ти, сиріточка! За цілий рік діждалась

одного листа, та й той... Жаль мені тебе, дуже жаль!.. Я хотів затаїти його від тебе, та писар побачив, що з Херсона, та й догадався, від кого він... На, читай, безталанная сирітко: тут твоя смерть! (Дає лист).

ЯВА 6

Ті ж і Стеха.

Олена (цілуючи лист). Тут, тут мої мрії, мій спокій, мій талан! О серце, бідне серце, щасливе серце! Тут мій смуток, тут мої і радощі!.. (Розвернула лист и дивиться в нього). О горенько ж моє тяжкеє, о боженьку мій! Яка я нещаслива, що не вмію й словечка прочитати!.. Він, мій милий, пише до мене, він балакає зо мною, вітає мене, а я... Одне б тілько словце прочитати своїми очима, і я б половину серця віддала!.. (Знову цілує лист). Дружинонько моя, світе мій, думко моя!.. Ох, яка ж я безталанна, яка я бідна. Я тілько плакати вмію, та ридать, та серце кров'ю обливать!..

Бичок. Цілуй, цілуй свою отруту, пригортай до серця жало гадюки!

Олена (не слуха його). Я піду зараз до писаря або до дядька Мартина, він мені його прочита!.. (Побігла з хати).

ЯВА 7

Бичок та Стеха.

Стеха (швидко). Що ж там Андрій пише?

Бичок. Краще не питай! Другу покохав, ось що! І не вернуся, каже, вже ж ніколи, і не сподівайся мене бачити.

Стеха (сплеснула руками). Ох, боже ж мій, що ж це у світі діється? Лишенько невсипуче, причепилося ж ти до нас гірш пропасниці... Проклятий Андрій, проклятий! А як же вона його любила, як кохала, як анголи люблять бога!..

Бичок. Та годі тобі, стара, вбиватися. Що з воза упало, те пропало! Гріх тобі так за одною дитиною пеклуватися і печалюватися, а про других забувати, а у тебе ще їх тройко, треба поберегти себе задля того дріб'язку; що вони будуть без тебе, як горобенятка без матері, як голубеняточка без неньки-голубки!

Стеха. Знаю, що тяжкий гріх, коли ж не можу я забути тієї зневаги, тієї наруги від того недолюдка, луциперового сина, пекельної душі! Проклятий, проклятий ти, Андрію, на цім і на тім світі!
Бичок. От Гордій Човгало, той добре розсудив! Адже чула, як поліз до його дочки Христі свататись Максим Лупаленко? Тож торік уосени сватався, а це знову сунувся було — оце після маковія, так Гордій і підніс йому такого гарбуза, що ледве намацав двері,— хотів бити і його, і старостів! Кажуть, що Христя заслабла і не встає, зовсім немощна... Та нехай лучче перехворіє, ніж піде за обідраного злидня!.. А Максим з переляку чи, може, від сорому кудись щез, мов у ополонку впірнув!

ЯВА 8

Ті ж і Олена.
Олена (мов несамовита). Мамо, мамо, рятуй мене! Зрадив, зрадив милий! Нема мого Андрія, нема мого сонця!.. Ох, гину ж я гину, як горличка без голубонька!.. Боже, покарай Андрія, пошли на нього невимовне лихо, щоб не мав він ні хвилини супокою, ні жодної хвилиноньки світлої!.. Округи серце його гадиною шипучою, щоб пила з нього кров по рісочці, доки й віку його!.. Оповий його спокій чорною хмарою, влий в його душу вогню пекельного, щоб тліла вона, не стлівала, щоб горіла і кипіла смолою смрадною... (Падає на лавку).
Стеха. Дочечко моя любая, лишенько мені з тобою!
Бичок (встає). Прощайте, бідолахи! Гірко мені дивитися на ваше горювання, не можу я... сльози мене душать!.. Тілько не забувайте, що у вас один зостався приятель і повсякчас прихильний до вас: я! (Пішов).
Завіса падає

ДІЯ ТРЕТЯ

Хата Стехи.

ЯВА 1

Олена (сама). Андрію, Андрію, отруто моя!.. Невже ж ти зрадив мене? За віщо ж, голубе мій, кате мій?.. Дядько Мартин хрестився і присягався, що чув і він од якогось чоловіка, що Андрій покохав другу!.. І ворожка гадала і теж сказала, що швидше місяць з сонцем зустрінуться, ніж я з своїм милим!.. Ох, як же мені важко! Що ж мені, бідній, подіяти? Насміявсь ти з мене, Андрію!.. О, як би я хотіла насміятись над тією гадиною, що відірвала тебе од мого серця!.. Як же б мені це зробити? Не зрозумію!.. Хіба на гріх піти? Страшно, страшно!..

ЯВА 2

Входить Стеха.

Стеха. Доненько, доненько, дитино моя любая! Заспокойся ж хоч на хвилиночку!.. Не вбивай же мене своїм жалем!.. Сльозами та смутком не вернеш того, що вже минулось!

Олена. Ох, яка страшна правда!.. (Підвела голову, підійшла до матері і взяла її за руку.) Мамо! Придивляйтесь на мене, придивляйтесь пильно! Кажіть щиру правду, як богові святому: чи вже ж змарніла моя врода, зав'яла моя краса? Чи вже ж погасло у очах моїх безкрає чарівне щастя, уста мої стеряли чарівний посміх; чи злиняли чорні брови, личенько змарніло?.. За що ж Андрій мене зрадив?.. Він пише, що покохав другу, кращу й багату!.. А я бідна, убога! А де ж він знайде таке серце?.. Моя краса, мої карі очі, мої уста рожевії,— нащо вони? Нікчемне, негідне це багатство!.. Та, друга, у гарній одежі, у дорогім намисті, а я у латаній сорочці. О, постривай же, мій милий, пожди, мій коханий Андрієчку: уберусь і я у оксамит та в золото!.. Ідіть, мамо, зараз до Йосипа Степановича: нехай іде сюди, нехай зараз несе дороге намисто, персні золоті! Нехай несе гроші, більше, більше грошей!.. Чого ви дивитесь так на мене? Я боялась гріха, бо боялася бога: в Андрієвій правді, в його серцеві все було моє щастя, весь мій спокій, всі мої надії!.. Андрій зрадив мене, стоптав правду, зламав слово, і нема у моїм серцеві бога. Тепер я гріха не боюсь, а бідності й злиднів не хочу! Не жахайтесь, мамо! Кличте мерщій Йосипа Степановича!.. Не я перва, не я й остання. Чим я краща від других? Ідіть же, ідіть скоріше!.. (Випихає матір з хати). На гріх іду, на поквол людям, на радість сатані і всім пекельним душам!.. Зроблюсь

відьмою, чаклівницею, перекинусь у пташечку манесеньку, у звіра, у комашку і знайду тебе, Андрію, зраднику мій, кате мій!.. Геть, сльози з очей, геть, смуток!.. Смійтесь, очі, співайте, устоньки!.. Пісню, пісню!.. (Здавлює голову). Усі, усі забула!.. Не згадаю ні одної!.. Згадала. (Подумала). Та голосу не одведу… (Промовляє пісню, музика тихо награє голос).

В кінці греблі
Шумлять верби,
Що я насадила,
Нема мого миленького,
Що я полюбила.
Ой немає і не буде
Поїхав за Десну,
Рости-рости, дівчинонько,
На другую весну.
Росла-росла дівчинонька
Та й на порі стала,
Ждала-ждала миленького
Та й плакати стала.

(Говорить). Та й плакати стала!.. Та й плакати стала!.. А я плакати перестала!.. (Задумалась). Боже, прости мене! В чім прости? В чім я согрішила?.. Не знаю!.. Андрій!.. Нема Андрія!.. Помолюсь господеві, уостаннє помолюсь!.. (Довго думає). Як же молитись?.. Забула, усі молитви забула! У голові важко, немов памороки мені забило і розум замурувало кам'яною стіною… Нема в серця ні жодної молитви, і саме серце стерялось, збожеволіло… (Встає і, як сніп, звалилася на лаву, упали руки, голова звисла). Не вмію молитов, не вмію думати, не вмію плакати!… Забула, усе забула!

ЯВА 3

Входять Бичок і Стеха (вже під чаркою).
Олена (тихо). Ось і смерть моя! А я і кришечки не лякаюсь і не

здригнусь!
Бичок (залицяючись). Ну що, анголятко моє, вже заспокоїлась?
Олена. Заспокоїлась!.. Не плачу і не сумую... а згодом буду реготать!
Бичок. Позвольте біля вас сісти?
Олена. Сідайте!.. Чого ж ви так здалеку? Сідайте ближче! Знаєте, як у пісні співається: "Зелененький барвіночку, стелися ще нижче, а ти, милий, чорнобривий, присунься ще ближче!" Я Андрієві колись приспівувала цю пісню; і вам би заспівала, та не нагадаю... Як ще не була зарученою, то господи як любила Андрія: було, жду зірочки вечірньої, як пожовклая травиця сльозинки-росинки! Було, вистою з милим од вечірньої зірки і до ранньої, цілую, милую його карі очі, його чорні брови!.. І здавалось мені, що у ту годину все замовкало і замирало, немов закохане, немов зачароване; і небо, і зорі, і місяць білолиций ніби усміхались і втішались нашим коханням, вітерець боявся подихнути, щоб не сполохати своїм повівом того невимовного щастя; і соловейко німів і затихав, прислухаючись до тих любих речей, щоб завтра їх переспівати на увесь мир,— найголосніше, найлюбіше. (Засміялась). Давно-давно це було!.. Йосип Степанович, багато є у вас грошей?
Бичок. Стане, государине моя, на мій вік!
Олена. А на мій?
Бичок. І на ваш стане!
Олена. Добре тому на світі жити, у кого багато грошей: куди оком скине — усе його!
Бичок. Так, так, государине моя! (До Стехи). Що ж, Степанидо Михайлівно, ставте на стіл, що ви там принесли; здається, там усього доволі є, тілько чарки бракує?
Стеха (порядкує). І чарочку зараз подам! (Шукає на полиці).
Олена. Чудно якось на світі діється!.. І що мені на думку спливло? Гм! Колись-то, ще як я була молодою, а вітчим за щось мене вибив та й випхав з хати,— а мене страх як ненавидів вітчим, багато я синяків виносила від його рук! — ото я і пішла собі до ставу, сіла на камені та й плачу; чую, щось ніби співа, а глянула убік, аж дивлюсь: лежить собі під вербою у холодочку якийсь-то панич і виспівує, і та пісня навіки запала у моїй душі:

Одному доля запродала
Од краю до краю,
А другому зоставила
Те, де заховають!..

Чудно, чудно!.. "Те, де заховають!" А ще дивніш ось що: що учора була я заміжня, а сьогодні не жінка, не дівка!.. І учора ненавиділа я вас, Йосип Степанович, господи, як ненавиділа, а сьогодні здаєтесь ви мені не таким вже гидким та страшним!.. А ніхто ж то не вгада, що завтра буде. Може, завтра я вас покохаю!..

Бичок. Дай господи, дай господи!

Олена. Персні ви принесли? А намисто?

Бичок. Осьдечки ж!

Олена. Давайте сюди! (Бере намисто). Дороге та блискуче!.. Оця-то блискучість і красує очі, і підкупав розум, і дурить серце, і ламає волю!.. (Надіва собі на шию). Чом ви дзеркальця не принесли, я б подивилась на себе!..

Бичок. Завтра все получите! Вип'ємо ж з вами, Степанидо Михайлівно, а Олені Юхимівні піднесемо канфетів. (Подає їй тарілку з конфетами).

Олена. Ні, і я вип'ю з вами!

Стеха. Чи ти з розумом? Ніколи не пила!..

Олена. А тепер питиму! "Горілочка тума зведе хоч кого з ума!" А мене наведе на розум!..

Бичок. Це не горілка, а ром; я його держу задля нашого станового, він дуже прихильний до цього напитку; та він і з чаєм, і з кохвієм його п'є, і до страви, і після страви... А позавчора ночував у мене справник, так мало не цілу пляшку випив... Ну, дай же, боже, щоб усе було гоже!

Стеха (зітхає). А що негоже, того не дай, боже!

Бичок. П'ю за ваше здоров'ячко, Олено Юхимівно! Бажаю вам, щоб ви повік були веселі та щасливі!

Олена. Буду весела, буду щаслива!.. За гроші куплю і щастя, і талан!..

Бичок (частує Стеху). Викушайте!

Стеха. Пошли ж вам, боже, чого ваша праведна душа бажає! Ох, батечку, не занапастіть же моєї дитини!.. (Плаче).

Бичок. А хіба ж бога нема над нами?

Олена. І як вам не сором, мамо, плакати? (Регоче). Видаєте мене заміж та й плачете?.. Наливайте, Йосип Степанович, і мені, та повніш, ущерть! (Випива). Ох, як же запекло, дух зовсім зупинило!..
Бичок. Заїжте солодким, зараз полегша!..
Олена. Ні, ні, наливайте ще!
Стеха. Що це ти, доню?
Олена. Мамо, не ваша печаль! Лийте, Йосип Степанович! (Бичок налив.) Повніш! (Випила). Тепер я зовсім весела! І горе як рукою зняло! А як Андрій мене сватав, тоді я не пила, дурна була! Ха-ха-ха, Йосип Степанович, чому ж ви вже заразом і музик не найняли? Адже сьогодні ми і весілля справимо: чортяка на смітнику звінчає!.. Дайте перстень, надіньте його на оцей палець... А цей перстень... (зрива з пальця перстень) хай він пропаде, це Андріїв перстень!.. (Кида його у вікно). Тепер я з Андрієм розвінчалась! Пийте, Йосип Степанович, пийте, мамо, а я вже вдовольнилась!..
Бичок. Отак краще! Дай господь, дай господь!
Олена. Мамо, принесіть мені сорочку, ту, що я вишивала Андрієві, вона там, у коморі, я її подарую своєму молодому. (Стеха пішла.) Йосип Степанович! Обніміть мене, пригорніть до серця, та міцно-міцно!..
Бичок пригортає її.
Ох, не так, не так! Щоб теплом обдало все тіло, щоб вогнем всю запалило!.. Цілуйте мене: солодко, палко!.. Мамо, частуйте Йосипа Степановича! Цілуйте ж так, щоб у очах потемніло! щоб серце розжеврілось!.. (Цілує його). Отак, отак!.. (Одпихає його). Геть, холодні губи, як у мертвеця, лице як лід!.. Ох, які ж ви гидкі, гидчіш від жаби!..
Стеха вернулась з сорочкою.
Бичок. Лице потепліє, і губи розжевріються, як пригорнеться до серця така квіточка, така кралечка. (Хоче обняти її).
Олена. Візьміть, Йосип Степанович, цю сорочку!.. (Схопилась). Мамо, треба ж молодому хустку почепити! Шкода, нема! Хоч би яку стареньку? Отакі ми злидні!.. Хіба причепити мотузку? А я, Йосип Степанович, панського роду, буду пити горілку, як воду! (Регоче). Бачте, хоч злидні ми, а все-таки з пихою! Породила мене мати у панському будинку, а виховала по хлівах та по мурах. Батько відцурався, мати дочку викохала, і до розуму довела, і з розуму звела!..

Стеха. Доню, доню, гріх тобі! Чим ти мене докоряєш?
Олена. Не докоряю, мамо! Я сама не тямлю, що верзу, бо мало випила. (Ухопила пляшку і п'є нахильці).
Бичок. Олено Юхимівно, годі-бо вам!
Олена (віддає пляшку). Тепер вдовольнилась!.. Зовсім розум пропила!.. Усе закрутилось перед очима... Ох, як на душі легко!.. Мамо, пора молодим князю і княгині постіль слати! Ха-ха-ха!

ЯВА 4

Ті ж і Мартин.

Мартин (обірваний, труситься з перепою). Господи вишній, чи я в тебе лишній? Як п'ють, то минають, як б'ють, то з мене начинають!
Бичок (з серцем). Чого ти, п'янюго, причвалав?
Мартин. На весілля! (Помовчав). П'янюгою мене величаєш, перед людьми зневажаєш? А хто ж довів до цього? Гей, куме, Йосипе Степановичу, стережись!
Бичок (звомпив). Ну, годі, годі! Не возом тебе зачепив... Сідай!
Мартин (сів). Мені нічого вже терять, усе рішив; ще душа є у мене, не торгуйся ж з нею, дорого заплатиш! Ціни не складеш!..
Бичок. Ну, просю ж тебе, замовчи!
Мартин. Мовчу... (Схилив голову на руку).
Бичок (до Стехи). Почастуйте його, мамо! Позвольте вже вас величать матір'ю!
Стеха. І вже, яка я мати!
Олена. Величайте, величайте! А мене як ви будете величати?
Бичок. Жінкою моєю любою!
Олена. А люди як мене величатимуть?
Бичок. Частуйте, мамо!
Стеха частує Мартина.
Яке ж людям діло?
Мартин. Не жалуй, стара, наливай повніш! Тепер у тебе зять багатий! (Випив). Ром? Давно я не пив рому! Пам'ятаєте, Йосип Степанович, як ми ще були приятелями і жили у добрій злагоді? Налий, стара, ще! (Випива).

Олена (до Мартина). Дивіться, дядьку, якого я собі чоловіка придбала, правда, він ще зовсім молодий?
Мартин. О, ще молодий: перша голова на в'язах!
Бичок (убік). От чортяка його притаскала!
Олена (до Мартина). Чого ви такі понурі та ніби смутні? Дивіться, яка я весела!..
Мартин (мотнув головою). І я зараз повеселішаю! Налий, стара, ще!.. (Випив). І ти, Оленко, пий! Дурниця все — честь, чесне поводження, чесне життя, душа праведна, чуле серце — все дурниця! Гроші всьому голова! Не загадуй наперед, що буде, а живи тим, що сьогодні є! Стеха частує.
Давай, давай, стара, швидш чарку, поки за серце не вхопило! (П'є). Нехай лучче язик задубіє, щоб заціпило і заніміло у голові! Нехай буде так, як бог звелів. Що ж, я вже й співать почну, так вже до співів і порива!.. Підтягуйте мені!
Співають.

Ой хто п'є, тому наливайте.
Хто не п'є, тому не давайте,
А ми будем пити
І бога хвалити
І за вас, і за нас,
І за неньку стареньку,
Що навчила нас
Горілочку пить
Помаленьку!..

Бичок, співаючи, обійма Олену і цілує.
Олена (одпиха його). Ох, як гидко мені! Де пляшка? (Ухопила пляшку). А я буду пити побагато! (Зареготала, мов несамовита, і падає додолу).
Завіса падає

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ОДМІНА ПЕРША

На кону рублена криниця, хрест дерев'яний і верба, далі ледве мріє село. Смеркає. Через три дні.

ЯВА 1

Виходять два чоловіки з мішками на плечах, з косами і з люльками в зубах.

1-й чоловік. Не піду я завтра на сходку, хай йому враг, якого я там дідька не бачив? Я лучче одпочину! За шість день так намахався косою, що й не знаєш: чи кістки там в тобі усередині, чи болячки та пухирі!..

2-й чоловік. Ну, а як знову накинуть копійки: на земство, на волость, або на школу, або там ще на які витребеньки?..

1-й чоловік. Нехай накидають, одну шкуру здеруть, а не дві!.. Та й хіба не однаково: чи та копійка у кишені теліпатиметься, чи піде на обчество, папуші тютюну не купиш на неї, так на чортового батька вона мені?

2-й чоловік. Чудний ти! Копійка да копійка, то вже й дві...

1-й чоловік. Велика сума! Пару волів купиш? Сядемо та підождемо Гната!

Сідають долі

2-й чоловік. З копійок, брате, вироста копитал!

1-й чоловік. Брехня!

2-й чоловік. Чи тобі казав Свирид Напханько, що ото як тягали його до посредника за побите Бичкове просо, так каже, що посредник совітував обібрати глитая за старшину.

1-й чоловік. Тобто Бичка?.. Він і сам вже себе постановив!.. Хто винен йому гроші та не оддає, то він і без суда лізе у хату та й грабує!

2-й чоловік. Забере скот і одежину, та й ще почне улещати: "Не навіки,— каже,— я беру твоє добро собі — одежу сховаю, а скот у свою обору зажену, щоб ти не пропив та не розточив, а як роздобудеш грошей, принеси і тоді забирай своє добро!.." А де їх у врага роздобути? Покомизишся трохи, посперечаєшся та знов до нього ж з поклоном! Та так і не оглянешся, як виросте така сума, що й діти, і внуки не відроблять. (Зітхнув). Та ще й грошовитий чоловік, то й сила, і правда його!.. І де він стільки грошей набрав? Я так думаю, що його і в п'ять

тисяч не вбереш!
1-й чоловік. Може, й не вбереш!.. Чув я, що нібито він з двірських, з лакеїв: у якогось-то полковника служив, та той як помер, а він і затаїв гроші... Продав бога, тепер запанував та й обдира мир хрещений!
2-й чоловік. Ох, обдира, та ще й здорово обдира! Хто раз попався у його лещата, годі вже пручатись! Усе село у кормизі! Це ще гірш настало як за кріпацтва!
1-й чоловік. Може, й гірш!
2-й чоловік. То все ж таки панові вклонявся, а тепер мусиш кланятись постолові! Спершу жиди тільки нас обдирали, а тепер вже й хрещені люди начали грабувать! Тепер так настало: у кого гроші, той і пан!
1-й чоловік. І жаба — риба, бо в воді сидить! Дай лишень тютюну на люльку, бо в мене й на подзвіння нема! (Накладає люльку і запалює).
2-й чоловік. А як він мене обплутав, так навдивовижу! Заслаб позаторік хлопчина мій, Дмитро, я, знаєш, бідкаюсь, сюда-туда, за бабами, за шептунами... Коли це рип двері, входить глитай Йосип, поздоровкався зо мною та мерщій до хлопця і ну біля нього шептати та вишіптувати; далі вийняв балцаночку з якоюсь маззю та й почав хворого шурувати. Що ж ти думаєш, поки баба-шептуха пришкандибала, він одходив хлопця, єй-богу, не брешу! Так ото з того случаю Йосип і начав до мене учащати і почав надавати мені грошей на відробіток; а я дякую та радію, що господь послав несподівану поміч. Подивився б ти, як він, було, увійде у хату, то так дітвора і вкриє його: тому медівника дасть, тому бублика, іншому копійку... (Зітхнув). А як прийшлось відробляти, так я тепер тільки чухаюсь у потилицю та мовчу-мовчу, бо сам винен!.. На тім тижні прийшов до нього та й кажу: "Дайте яку роботу, щоб вже я вам не винен був". Зосталось, знаєш, там за мною вісім карбованців. Що ж він? "Нема,— каже,— роботи, нехай на той рік відробиш!" Я йому і віддав би їх, коли б були залишні; так де ж ті, голубчику, залишні візьмуться? Уосени прийде оплатка, ще й недостача буде! А як припаде тобі саме до скруту, от тоді той глитай і притириться в гості, ну і муситимеш накинути процент!..
1-й чоловік. Павук, одне слово-павук! Скрізь навкруги розкидав павутиння, і яка б мушка чи комашка не поткнулась, зараз і заплутається.

2-й чоловік. Я не раз дивувався, що воно, думаю, за знак, що іноді придиба до нього за позикою таке злиденне, таке обшарпане, що на ньому одним одна сорочка, та й та у латках, та й відкіля ж придиба? Аж верстов за двадцять. Ото я й зорю за ним! Як, бачу, вертається, я й перейму його та й запитаю: "А що, вхопив у обидві жмені?" — "Ось,— каже,— дав, спасибі йому! — і показує гроші…— Ще й обідом,— каже,— мене нагодував і аж до ніг уклонявся мені, що здалеку прийшов до нього за позикою!.." А тепер вже я добре всьо зрозумів: він позиче отакому харпакові три карбованці на вічне оддання, а той і почне славити, що ось який Йосип сердечний чоловік; люди й кинуться до нього за тією позикою, як до причастя: і пани, і міщани, і з нашого братка хазяїни та дукарі; а йому цього й треба, тут він і розкида павутиння!

1-й чоловік. А глянеш на нього збоку, так такого богобоязного з себе вдає, що й…

2-й чоловік. Він таки й характерник, я тобі скажу, і наклада з тим, що в болоті… Та де ж, голубчику, до всього він знає.

1-й чоловік. О, зна!..

2-й чоловік. Він тобі і знахар, і ворожбит, і коновал, і все на світі!.. Піди до судді, він там аблакатує; на сходці скаже слово, та ще як з івангеля додасть, так всі і замовкнуть, неначе їм роти позашпарувало; увійдеш у церкву — і там він старший навіть від попа: усім дякам порядок дає! І старшина у нього під п'ятою, і становий під пахвою… Я чув, як він казав старшині, що воля, каже, простому чоловікові не потрібна, вона йому горе; він, каже, не вміє нею користуватись. Клітка йому потрібна! Та ярмо!.. Коли ти, каже, бажаєш добра темному людові, то держи його в удилах, як коня!

1-й чоловік. А може, воно й справді так треба?

2-й чоловік (гарячиться). Брехня! Як то можна?

1-й чоловік (помовчав). Павук, одно слово — павук!..

2-й чоловік. А як ловко те павутиння розкида, так навдивовижу. "Я,— каже,— перший зарятую чоловіка при нужді, я не дожидатиму, доки-то він ще насміє до мене прийти та вклонитись… Бо інший,— каже,— є такий гордий, що він охітніше помре з голоду або удавиться, ніж попросить!" Та, кажу, ще аж тричі перехреститься, та ще таким великим

хрестом,-от єй-богу! "Як тілько,— каже,— почую, що такому гордому пригода трапилась, мерщій сам біжу до нього і благаю, і вклонюсь, щоб прийняв від мене поміч!.."
1-й чоловік. Мудра голова!
2-й чоловік. "А як,— каже,— зарятую я його раз, то вже він удвоє повинен мені віддячити!.." І зараз додасть щось з івангеля: "Воздай,— каже,— десятерицею!"
1-й чоловік. Цебто у івангелі так стоїть?
2-й чоловік. Еге ж!
1-й чоловік. А хто його зна, чи стоїть воно там, чи ні?
2-й чоловік. Звісно, ми сліпий народ, не грамотії.
1-й чоловік. Я йому винен три двадцять!.. Завтра віднесу, хай йому враг з його грішми! Вже вдруге мене не пійма: одне через те, що я горілки не вживаю, а друге...
2-й чоловік. І Мартин Хандоля горілки не вживав, а як піймався у лапи глитаєві, розпився і звівся ні на що! Жінка з дітьми пішла у найми, а він був у шинкаря за попихача, з десятої чарки, доки й дуба не дав! Лікар як полосував, то сказав, що горілка у ньому зайнялась!..

ЯВА 2

Ті ж і 3-й чоловік.
3-й чоловік. Ану, рушаймо додому!
2-й чоловік (піднявся). Чого там так довго барився?
3-й чоловік. Та там докосив Бичкові просо!
2-й чоловік. А ти багато йому винен?
3-й чоловік. А не питай! Достанеться батьківщина і дітям, і внукам!
1-й чоловік (піднявся). Ні, мене не пійма вже вдруге!..
Пішли.

ЯВА 3

Дівчата, ідучи з поля, співають; у всіх граблі за плечима, у іншої торбина у руці, у другої рядно на плечі, деякі позаквітчувані польовими цвітками.

Над моїми воротами
Чорна хмара стала,
А на мене, молодую,-
Поговір і слава.

А я тую чорну хмару
Рукавцем розмаю:
Перебула поговори,
Перебуду й славу.

Тече річка невеличка
З холодного краю,
Нема мого миленького
З-за річки Дунаю.

Росло-росло та й пожовкло
Зеленеє жито,
Десь мойого миленького.
За Дунаєм вбито.

Тече річка невеличка,
Бережечки зносе,
Молодая дівчинонька
За милим голосе.

Тече річка невеличка,
Та не висихає,
Не покине козак дівку,
Що вірно кохає!

Проходять.

ЯВА 4

Стеха.

Стеха (вийшла і озирається, підійшла до криниці й зупинилась). Тут, тут його дожидатиму!.. Він скоро повинен бути: чула я сама, як розказував якийсь прохожий чоловік, що обминув Андрія по цей бік Миргорода… Чого ж він іде до нас? Мало ще горя додав, так хоче у вічі посміятись! Тут тебе дожидатиму! Не допущу тебе до Олени, ні!.. Своїми старими руками видеру тобі із лоба очі, ізгризу твої руки, тіло твоє ізшматую, стопчу ногами! (Побачила, що хтось іде, пригорнулась до хреста).

ЯВА 5

Виходить молодиця, у неї на одній руці дитина, на плечах клунок і колиска, другою рукою веде малого хлопця, позад її дівчина год дев'яти волоче граблі.

1-а молодиця (озирнулась на дівчину). Знов волочиш граблі? Кажу тобі: візьми на плечі, бо зуб'я поламаєш! (До хлопчини). Та не спиняйся-бо, Степане, йди швидше. Ондечки й хата наша… он череда вже йде до ставу… Прийдем додому, здоїмо корівку, дам вам молочка.

2-а молодиця гука за лаштунками: "Свахо Галько! Та підождіть-бо, чого ви так поспішаєте?"

1-а молодиця. Еге, добре вам, що у вас є кому за худобою доглянути, а мені ж то треба ще проти череди йти, і овечат одбити з отари, і каченят із ставу пригнати.

2-а молодиця (вийшла вже на кін, теж з клунком, торбиною і граблями). А чоловік що робитиме?

1-а молодиця (регоче). Е, дайте покій з моїм слинявим!.. Йому аби б тільки до хати доплентатись, то зараз і заляже спати, мов ведмідь у берлозі, і вечеряти його не добудишся.

2-а молодиця. А у мене чоловік за всім пеклується: я прийду додому, сяду на лаві, отак руки згорну і за холодну воду не візьмусь!..

1-а молодиця (регоче). Кому яке щастя!

2-а молодиця (сміється). Нехай господарює, а я буду панувати. (Побачила Стеху). Дивіться-дивіться, свахо, ондечки хтось стоїть. А хто то? (Мовчить).

1-а молодиця (пізнала Стеху). Та хай лихе! Хіба не пізнаєте хто? (До

дівчини). Не дивись, Яринко, на неї, бо гріх!
2-а молодиця (регоче). Перекупка, що торгує дочкою? Ач, яким гарним платком закуталась!..
1-а молодиця. Він їй дешево достався!.. Зовсім би пані, та шкода — хвіст замараний!.. (До дівчини). Не дивись-бо, кажу, на неї, бо битиму!
2-а молодиця. Хто б мене продав, якби я сама не схотіла? А так вже: яка мати, така й дочка!
1-а молодиця. Яке сім'ячко, таке й зіллячко!.. (Глянула на село). Ондечки й корівка наша як біжить до хати. Маню, маню, маню!.. (Пішла).
Стеха (одна). Яке сім'ячко, таке й зіллячко!.. Кленіть, ганьте, паскудьте!.. Ох, люди, люди... У звіра лютого швидше з'явиться жаль, у гадини холодної більше знайдеться тепла у серцеві, ніж у вас!.. Дітям забороняють дивитись на мене! Гріх, гріх! І душу живу гріх згубити, і жити гріх!

ЯВА 6

За лаштунками гомін, регіт, свист — звісно, як парубки йдуть! Далі виходять на кін.
Один з парубків. Ану, затинай "Дуба". Чи дотанцюю до села? (Починають пісню, один парубок приговорює, а другий танцює, гурт тільки приспівуй! "Ой дуб-дуба-дуба-дуба!")

Ой дуб-дуба-дуба-дуба,
Дівчино моя люба,
Набрехали на мене,
Що я ходив до тебе;
Черевички купував,
Хвиги-миги дарував,
Стрічки прості і шовкові
І чоботи сап'янові.
А на чоботях підкови;
Хустку гарну, хвартушину,
І спідницю, й корсетину;
І намисто, і каблучку

На біленьку твою ручку.
Який батько, такий син —
Виносили з діжки сир:
До рябої кобили
На зальоти ходили.
Попід тином коло саду
Біжить дівка з винограду,
А за нею її мати
Біжить доньку переймати.
"Вернись,— кажу,— чи ти чуєш?
Куда ти так чимчикуєш?"
"На вулицю, моя мати,
З парубками жартувати".
Танцювала, дріботіла,
Доки спати не схотіла.
Прокинулась та по хаті
Пішла знову танцювати...:
І ногами вибивала,
І словами примовляла:
"Сюди, сюди, паруб'ята,
В мене хусточка квітчата
І спідниця із китайки,
Хвартушина з каламайки!
По базару я ходила,
Черевички там купила...
Хлопці, хлопці, всі до мене,
Чорні бровенята в мене..."
Ой дуб-дуба-дуба-дуба! і т. д.

Проходять.

Стеха (одна). Співайте, танцюйте, щоб живіт обдурить, бо дома злидні чекають!.. Повечеряєте хліба з водою та води з хлібом, подякуєте господеві "за його щедру милость до нас!", і вийдете на вулицю, і знов заспіваєте, і загукаєте, і злидні забудуться. Живучий люд, живуча молода сила: хліб та вода — от і вся їда! Завтра знов за тяжку працю: на

гаряче сонце, на спеку, спину гнути, ніженьки томити, рученьки мозолити, кривавим потом умиватися!.. Веселе життя!.. (Задумалася). Багато людей родяться і помирають у нужді та в злиднях, а й не нарікають на свою долю, тільки я, грішниця, не стерпіла забарної голодної смерті, тільки я злякалась убожества і задумала підвести на гріх рідну свою дитину!.. Дочка збожеволіла, а я, мов неприкаяна, тиняюсь, мов звір, визираю Андрія, щоб помститись на йому за мою Олену!.. Проклятий Андрію, пекельна душа!.. Через тебе і я загибати мушу!.. О боженьку мій милий, покарай же мене, покарай!.. (Падає перед хрестом).
Чути за лаштунками пісню.
(Пізнала голос Андрія і мов збожеволіла). Що я чую? Його голос! Співає, радіє, що смерть з собою несе!.. О боже, дай мені сили розшматувати ту гадину!..

ЯВА 7

Андрій (співа за лаштунками і вже укінці виходить на кін.)

Щука-риба в морі
Гуляє доволі,
А удовин син хороший,
Та нема ж йому волі.

Тільки ж йому волі,
Що в чистому полі
Осідлає кониченька
Та гуляє доволі.

Гуляє-гуляє,
Ніхто не спиняє,
Та тільки ж йому сивий соколонько
Над головонькой літає.

"Сивий соколоньку,
Ти високо літаєш,
Чи далеко мого сина
В ватазі видаєш?"

"Твій син на могилі
Коня попасає,
Та тілько ж йому сивий соколонько
У головоньці ськає!"

Виходить Андрій, одягнений по-дорожньому, з клунком за плечима і з палицею.

Андрій (зняв шапку). Слава тобі, милосердному, що довів мене благополучно до рідного села! (Приглядається). Щось стоїть!.. Невже Олена? Я писав їй, щоб у суботу мене сподівалась! Олено, ти?

Стеха (підходить до нього). Ні, це я, мій любий зяте!

Андрій (зрадів). Здрастуйте, паніматусю! А чому ж Олена не вийшла? Може, хвора, заслабла? (Хоче поцілувати її руку).

Стеха (відпихає його). Геть, іроде!

Андрій. Паніматко, що це з вами? Кажіть, кажіть: у вас щось страшне на думці?..

Стеха (стовбеніє). Ні, це не Андрій, це мана!..

Андрій. Бог з вами, паніматусю! Придивіться до мене, хіба ж я так дуже змарнів, що не пізнаєте?.. Та і як не змарніти? Тяжка робота, аж заслаб був; і таки за Оленкою дуже скучив: здається, що, якби мав силу, вітром би летів! Я й не знаю, що зо мною буде, як побачу свою вірную, свою любую дружину! Ходім, мамо, швидше додому, серце поривається і як не вискочить з грудей!.. Що, дуже зраділа Оленка, як прочитала лист від мене? То я, мамо, сам писав, мене, спасибі, мій хазяїн навчив добре грамоти: я й перш трохи знав, а тепер можу написати у книгу усе, що є в хазяйстві, і на щотах добре знаю лік. Та що це з вами, паніматко?.

Стеха (мов збожеволіла). Одурено нас, обморочено!.. Пропащі, пропащі… (Біжить від нього).

Андрій (дивується). Що таке?! Кого обморочено? Хто пропащий?

Побігла… Куди ж це вона? Треба додому швидше, чи не трапилось чого з Оленою! (Швидко пішов у село).

ОДМІНА ДРУГА

Хата Бичка. Велика кімната, як у панських будинках, дерев'яні дзиглики, стіл, покритий килимовою скатеркою, у кутку божниця і дві лампадки горять.

ЯВА 1

Бичок (ходить по хаті). Думаю-думаю і ні на чім не зупинюсь! Ніколи мені ще не доводилось бути у такій пригоді, як тепер: не сьогодні-завтра повинен Андрій прийти, треба б її як-небудь з хати спровадити, а самому б на який час куди-небудь поїхати абощо, поки все те уляжеться та втихомириться. І як ти її спровадиш, коли зовсім стерялась?.. Цілісінький день і ніч все щось балака та регоче… То почне голосити, так голосить, аж луна по хаті йде. А учора мало мене не задавила, як ухопила за горло, то ледве-ледве руки їй розняв!.. Написав сьогодні до станового, просю у нього совіту й поради. Чорт мені дав пустити її до себе, хай би собі сиділа у материній хаті, певніш би було діло!.. Увесь вік розумно робив діла, так кінці ховав, що й наймудріший не розплутав би, а під старість такого натворив, що вже й не знаю, як і викрутитись!.. А якщо становий завтра не приїде, поїду сам до нього, і там вже якось він мене порадить!.. (Помовчав). Отак третю ніч ходжу, як вартовий, боюсь і прилягти, щоб часом сонному чого не поробила. Ну, наробив я халепи, ускочив аж по самісінькі вуха! Правду кажуть: що кого бог захоче покарати, то перш усього памороки одіб'є!.. І як це сталося, що вона вперлася у мою господу, я й не урозумію?.. (Підходить до бокових дверей і заглядає). Лежить… Може, заснула? (Одходить). Просив сусідніх молодиць, щоб прийшли до неї на ніч, і гроші обіщав заплатити, коли ж усі жахаються від неї!.. Ну, сказать би, що вже навчений я на цій погані! Скортілось на старість! Чи мало ж я бідкався хоч би й з своєю жінкою, доки вона не вкрала у мене двісті карбованців та не пішла у байбузи? І голодом її морив, і в льох запирав, і посеред зими у ополонці

купав, і бив, і нівечив!.. Таки призвів її до того, що втекла! Тепер ще гірша халепа! Ну, помороч, Йосипе, голову, розміркуй!.. Ні, вже зарік дам, доки віку мого: не залицятися до того проклятущого зілля, до гаспидських молодиць. Коли б господь допоміг цього лиха збутись, поїду на прощу у святий Київ, пожертвую аж двадцять п'ять на монастир!.. Вже сьогодні аж дві лампадки засвітив... Ї хоч би тобі лялечка у подвір'ї!.. Одного робітника держу, та й той у степу,— коней пасе... Розір мені з нею! Зв'язався з диявольською дочкою і тепер такий розхід піде, що й сказати страшно!.. Щодня лампади світю, щоночі дві свічки горять... І не приведи, господи! (Пада навколішки перед образом). Боже милий, напути мене у моїй пригоді!.. Визволь мене, милосердний, із цієї оказії! (Тихо молиться).

ЯВА 2

Входить Олена.

Олена (тихо виходить). Яку чудну іграшку видумав Андрій: заховався, а ти його й шукай! Усі закуточки обходила... Нема!.. Я спала, він підійшов крадькома та й поцілував мене... а сам і заховався!.. Ач, як гаряче поцілував мене, усе лице пашить!.. Знайду, знайду тебе та й пригорну до серця... щільно-щільно обійму руками. Де ж це він? (Побачила Бичка, кидається до нього).

Бичок (одскакує з ляком). Бог з тобою, де ти тут Андрія бачиш?

Олена. Він тут!.. Я зараз чула його голос!.. (Тихо). Цить, мовчи! Ми його здуримо!.. Ходім, ходім зо мною, я знаю, де сховатись!..

Бичок. Опам'ятайся, від кого нам ховатись? Краще стала б навколішки та помолилась богу. Він оджене від тебе злого духа! Ти давно не молилась, і через те тобі не знать що сниться...

Олена. Хіба я сплю?

Бичок. Кажу тобі: помолись богу, то й не буде тобі нічого такого ввижатися!..

Олена (дивиться довго). Богу? Хто ж то такий бог?.. Який він? Чуєш, як щось у комині гуде?.. То відьми прилетіли за мною, кличуть з собою на бенкет!.. (Зрива з себе платок). Розпатлай мені волосся, давай швидше мітлу!.. Пора, пора летіти!.. А гроші дай сюди, я заховаю так, щоб ніхто

не знайшов!.. З грішми добре жить, а без них лучче пропасти!.. (Шука по закутках чогось).
Бичок (убік). Що мені з нею робити? Побіг би кого-небудь покликати, та страшно її покинути, щоб часом ще хати не підпалила!..
Олена (біжить до нього). Осьдечки Андрієва правда, ось у жмені держу! Не дам, не дам тобі! (Промовляє чуло).

А вже тая правда
Та кривдою стала,
А вже тая чорнявая
Тужить перестала!

Де моє дороге намисто? Де мої персні? До Андрія поїду, наряжусь, як пава, як краля, і в вічі йому зарегочусь. (Показує рукою). Дивись, дивись, як його коханка-полюбовниця на мене боязко дивиться. Чого ти на мене так визвірилась? Візьми його, голубко, собі, я тілько за тим і приїхала, щоб поглузувати та насміятися над вами обома!.. (Затуляється за Йосипа). Осьдечки мій чоловік!.. (Пританцьовує).

Я за нього затулюсь, затулюсь
Та й нікого не боюсь, не боюсь!..

Прощайте, зоставайтесь здоровеньки та не згадуйте нас лихом!.. Ха-ха-ха! Йосипе! Швидше додому, там дитина мала плаче, треба її погодувати; а то мати нагодують її баговинням та глевким лободяником! Бач, бач, вже й подавилась дитина!.. Мамо, мамо, що-бо ви робите? Дивіться, вже дитина зовсім посиніла!.. Знаєш що? Купи мені синього на спідницю!.. Синього-синього, такого, щоб аж очі у себе брало!..
Бичок. Опам'ятайся, Оленко! Що мені в світі божому робить?!
Олена. Спать, спать!.. Лягай, милий, спати, а я цілісіньку нічку не спатиму та плакатиму!.. Пам'ятаєш, Андрію-серце, як я тебе в дорогу виряджала? Пам'ятаєш, серденько, як я тобі, плачучи, співала? Забула, як вона на голос!..

Лягай спочинь, мій миленький,
А я постіль постелю,
Треті півні заспівають,
То я тебе розбудю...

Забула голос!.. Пам'ятаєш? Бач, з журби за тобою усе позабула. (Знову промовляє чуло).

Ти вставай, вставай, мій миленький,
Годі тобі спочивать,
А вже ж твої вороні коні
Та й посідлані стоять!..

Ох, пригорни ж мене, зогрій моє замерзле серце біля твого теплого серця. (Притуляється йому до грудей). Ох, як же мені любо, як мені тепло. (Обскакує). Стривай, нагадала!.. Під перелазом, проти Бичкової хати, є криниця. Так? У тій криниці сидить жаба, зелена-зелена!.. То не жаба, не вір, то Йосип! Стережись! Ох, не ходи туди! Чуєш, як жаба скрегоче? Скинь, скинь її з мене! Впилася в тіло, кров п'є!.. Стривай, я її вб'ю.
(Вхопила палицю і кидається на Бичка).
Бичок (хапа її за руку). Бог з тобою. Що ти робиш?
Олена (випручається). Ох, холодна-холодна жаба! Скинь її, скинь!..

ЯВА 3

Ті ж, Андрій і деякі селяни.
Бичок (з ляком). Андрій!
Андрій. Я!.. (Помовчав). Не сподівались гостя? Вибачайте, що трохи опізнився: довго шукав своєї хати та ледве потрапив у вашу!.. Може, знічев'я сполохав вас, то вже не гнівайтесь, Йосипе Степановичу!
Олена (з криком). Хто це? Хто це? Андрій? А де ж та розлучниця, отрута моя, твоя полюбовниця?
Андрій (тихо). Хто ти, молодице, ти мені щось не по знаку?.. Скидається

трохи на мою Олену, тільки щось дуже гарно зодягнена і простоволоса!.. Ні, це пані якась, а не моя Олена!..
Олена (здавлює голову руками). Що таке? Де я? Мозок висох!.. Порожньо у голові! Давить мене, стискає кліщами залізними!.. Сперло у грудях!.. (Дивиться пильно на Андрія і мов скам'яніла).
Андрій. Чому ж, Йосипе Степановичу, не просите мене сідати?.. А я більш двохсот верстов пішки йшов і дуже стомився!.. Поспішав до вас на весілля!.. Кого ж це ви висватали? Спасибі вам, велике спасибі: і за вашу приязнь, і за щиру пораду, і вашу прихильність до моєї жінки!.. Велика вам дяка, чесний ви чоловік!.. Взяли мою жінку, розірвали моє серце, пошматували душу, соромом покрили мою голову!.. Одно тільки нечесно: не вітаєте мене і не дякуєте!
Бичок. Я твоєї жінки не держу, бери її хоч зараз.
Олена (шепче). "Бери її хоч зараз!.."
Андрій. Як же це так? Натішились, а тепер бери?
Бичок. Я її не силою взяв!
Андрій. Сама б то на гріх пішла?
Бичок. Сама... (Помовчав). Чого ж ти ще від мене хочеш?
Андрій. Поради! Радили ви багато разів, порадьте ж і востаннє: як мені тепер бути? Ви чоловік вчений, письменний!.. Де ж листи ті, що я через вас писав до Олени?
Олена (шепотить). "Листи писав до Олени..." Андрій пише, що покохав другу, кращу і багату... Пише, що вже; ніколи не вернеться... Не сподівайсь, каже, мене бачити ніколи... Я й не сподівалась...
Андрій (учувши її речі). А! Тепер я все зрозумів!.. (До Бичка). Пекельна душа, сатано! Вдовольняй же себе до кінця!.. Візьми ніж, удар мене ось сюди!.. (Розхристує сорочку). Доконай моє тіло!.. Душу мою ти вже убив!..
Олена (сплеснула руками). Андрій, Андрій!.. (Пада мертва).

ЯВА 4

Вбігає Стеха.

Андрій (спокійно). А осьде і порадниця, рідна ненька... Поможіть пані піднятись; бачте, пан і з місця не зворухнеться! (Показує на Бичка). Ач,

ловко як навчилась падати, наче й справді зомліла!
Стеха (підходить до Олени). Доню, доню моя! (Придивляється). Вона мертва!
Андрій. Мертва? Ні, то вона прикинулась мертвою. (Одпиха Стеху). Одійди, стара, годі вже вам морочити мене! (Нахилився до мертвої і приклав руку до серця). Померла, померла?.. Ні, ні, не вірю!.. Олено, Оленко!.. Не лякай мене: я спересердя одіпхнув тебе, з великого жалю я зневажив тебе! Оленко, прости, прости мене! Промов хоч словечко!.. Одкрий оченята!.. Дивись, це я перед тобою, твій любий, твій коханий!.. Боже, боже!.. Навіки закрились оченьки, склепились рожеві устоньки, замовкло серце!.. А хто ж мене тепер привітає, хто дасть порадоньки мені, хто посумує?.. Олено, Олено! На кого ж ти мене покинула?.. (Припадає до неї і голосить. Далі підняв голову і довго дивиться в лице їй). Холодний, сухий, страшенний погляд!.. (Схопився). Люди добрі, мир хрещений!.. Дивіться, дивіться, як знущаються над нами ті, що святе письмо своїми очима бачать, ті, що правдою торгують і бога купують!.. Дивіться, у нього повна хата образів та лампадок!.. Церква — не хата! Він і богу молиться по тричі на день, і поклони б'є, і цілу обідню вистоює навколішках!.. А ми, сліпий народ, як-небудь лоба перехрестимо і в церкву не вчащаємо, через те й не уміємо так праведно, по-божому жить!.. (Приступа до Бичка). Порадь же, богопродавче, як мені з тобою помиритись?!
Бичок (з ляком). Рятуйте, хто в бога вірує.
Андрій (ухопив Бичка). Ти мене рятував увесь вік, я ж тобі і віддячу. (Ухопив ніж з столу і порснув його у бік).
Бичок (пада). Ох, боже милосердний, за що я загибаю? (Помира).
Андрій. Що, тітко? Рука не схибила!.. Тепер, людоньки добрі, беріть мене, в'яжіть, закуйте у заліза... Убийте, я мертвець!..
Стеха. Ох, убий же, убий мене, стару відьму, мій синочку!.. Я винна більш усіх!.. Ох, убий же, убий же мене!..
Андрій. Тебе убити? Рука не здіймається на таку грішницю, на таку гадину! Зоставайся на поквол та на глум всьому хрещеному мирові!.. (Припав до Олени). Горличко моя, серце моє!.. На кого ж ти мене покидаєш на цім зрадливім, холоднім світі?..
Завіса падає